

بقیہ جنت الحسین علیہ السلام در انساب و تاریخ

تاریخ تحلیلی شخصیت شناسی حضرت رقیہ علیہا السلام

محمد حسن پاکدامن

پاکدامن، محمد حسن، ۱۳۵۱ -
رقیه بنت الحسین (علیها السلام) در انساب و تاریخ : تاریخ تحلیلی شخصیت‌شناسی حضرت رقیه (علیها السلام) / محمد حسن
پاکدامن. - مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۴.
۳۲۸ ص. مصور.

ISBN 978-600-06-0044-0

۱. رقیه بنت الحسین (علیها السلام). الف. بنیاد پژوهشهای اسلامی. ب. عنوان.
۲۹۷/۹۷۹ پ ۲ / ۵۲ / ۲ / ۷ BP
۴۰۳۱۴۰۲ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

رقیه بنت الحسین (علیها السلام) در انساب و تاریخ

تاریخ تحلیلی شخصیت‌شناسی حضرت رقیه (علیها السلام)

محمد حسن پاکدامن

ویراسته اصغر ارشاد سرابی

چاپ اول: ۱۳۹۴ / ۱۰۰۰ نسخه، وزیری

قیمت شمیز: ۱۳۰۰۰۰ ریال

قیمت سلفون سخت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۱۱.....	سخن ناشر
۱۳.....	مقدمه

فصل نخست

۱۹.....	به دنبال چه هستیم؟
---------	--------------------

گفتار دوم

۲۲.....	آیا حضرت رقیه رضی الله عنها دختر امام حسین علیه السلام است؟
۲۲.....	اهمیت نسب‌شناسی
۲۳.....	اصل اول در اعتبارسنجی
۲۴.....	شیوه‌شناسی نسابه‌ها
۲۷.....	نظریه ابن فندق
۲۸.....	برآیندها
۳۳.....	گزینه برتر
۳۶.....	ویژگی‌های نگارشی لباب الأنساب

فصل سوم

۴۲.....	نقدی بر برخی از معاصران
---------	-------------------------

گفتمان چهارم

۴۵ سابقه تاریخی نام رقیه در عرب

گفتمان پنجم

۵۰ گزارش‌های نسب‌شناسی چگونه باورپذیر و مستند می‌شوند؟

گفتمان ششم

۵۵ نام مادر رقیه، بنت الحسین علیها السلام کیست؟

گفتمان هفتم

۶۵ آیا حضور رقیه بنت الحسین علیها السلام در کربلا و شام مستند است؟

۶۶ نگاهی به چند گروه

۷۱ نقد گزاره‌ها

۷۶ شناخت شناسه‌ها

۷۸ بررسی منابع

۷۸ ۱- قصیده سیف بن عمیره

۸۶ استدلال

۸۷ نقد قصیده

۸۷ الف: نقد محتوایی

۹۲ ب: نقد ادبی

۹۳ ج: نقد ساختاری

۹۶ برآیند ارزیابی قصیده

۹۶ ۲- گزارش ابومخنف از دی کوفی

۱۰۰ ۳- گزارش سید بن طاووس رحمته الله

۱۰۴ اعتبار لهوف

۱۰۶ چگونگی دلالت

۱۱۴ برآیند

۱۱۵ ۴- گزارش عمادالدین طبری رحمته الله (زنده ۷۰۱ ق.)

۱۱۸ تحلیل گزارش

۱۲۰	بررسی نسخه‌ها
۱۲۳	برآیندها
۱۲۵	۵- گزارش واعظ کاشفی (م ۹۱۰ ق.)
۱۲۸	تحلیل گزارش
۱۳۲	۶- گزارش علی بن حسن زواری (زنده در سده ۱۰ ق.)
۱۳۳	تحلیل گزارش
۱۳۴	۷- گزارش موسوی حائری کرکی (زنده در ۹۵۵ ق.)
۱۳۶	تحلیل گزارش
۱۳۶	استراک
۱۳۸	برآیند
۱۴۰	۸- گزارش بدالوهاب صافعی شعرانی (۹۷۳ ق.)
۱۴۱	تحلیل گزارش
۱۴۲	اشکال سندی
۱۴۳	۹- گزارش فخرالدین طریح (۹۷۹-۱۰۸۸ ق.)
۱۴۶	تحلیل گزارش
۱۴۸	۱۰- گزارش فاضل قزوینی (۱۱۱۸ ق.)
۱۴۹	تحلیل گزارش
۱۴۹	۱۱- گزارش مولی مهدی نراقی (۱۱۲۸-۱۰۲۹ ق.)
۱۵۱	تحلیل گزارش
۱۵۲	۱۲- گزارش عبدالخالق یزدی (۱۲۴۱ ق.)
۱۵۳	۱۳- گزارش جوهری (۱۲۵۰ ق.)
۱۵۵	۱۴- گزارش حسن یزدی (۱۲۵۹ ق.)
۱۵۶	۱۵- گزارش اصفهانی (۱۲۷۰ ق.)
۱۵۷	۱۶- گزارش ارجستانی (۱۲۸۰ ق.)
۱۶۰	۱۷- گزارش برغانی (۱۲۷۱ ق.)
۱۶۱	۱۸- گزارش کثنوی یزدی (۱۲۸۵ ق.)
۱۶۲	۱۹- گزارش فاضل دربندی (۱۲۸۵ ق.)
۱۶۴	۲۰- گزارش سید محسن امین (۱۲۸۴-۱۳۱۷ ق.)
۱۶۴	۲۱- گزارش تبریزی (۱۳ ق.)
۱۶۵	۲۲- گزارش واعظ قزوینی (۱۳۲۸ ق.)

- ۲۳- گزارش گرمودی (۱۳۳۰ ق.) ۱۷۳
- ۲۴- گزارش یزدی (۱۲۹۱ - ۱۳۵۵ ق.) ۱۷۳
- ۲۵- گزارش شاه عبدالعظیمی (۱۲۵۸ - ۱۳۳۴ ق.) ۱۷۴
- ۲۶- گزارش شبلنجی (زنده در ۱۲۹۰ ق.) ۱۷۵
- ۲۷- گزارش خراسانی (۱۳۵۲ ق.) ۱۷۵
- استدراک ۱۷۷
- ۲۸- گزارش قمی (۱۳۵۰ ق.) ۱۷۸
- تحلیل گزارش ها ۱۷۹

گفتمان هشتم

- آیا رقیه (علیها السلام) هم فاطمه صغیره یا فاطمه صغری است؟ ۱۸۴
- خبر مسلم بن عقیل ۱۸۵
- تحلیل گزارش ۱۸۶
- اشعار ۱۹۳
- تحلیل گزارش ۱۹۵
- برآیند ۱۹۸

گفتمان نهم

- آیا خرابه شام واقعیت داشته است؟ ۲۰۰
- برآیندها ۲۰۴
- نکته ها ۲۰۸

گفتمان دهم

- وفات رقیه بنت الحسین (علیها السلام) در چه روزی بوده است؟ ۲۱۴
- برآیند ۲۱۸

گفتمان یازدهم

- سابقه تاریخی بارگاه رقیه بنت الحسین (علیها السلام) ۲۲۰
- معماری بارگاه ۲۲۳

گفتمان دوازدهم

۲۲۶.....	آیا شبهات درباره رقیه بنت الحسین علیها السلام موضوعیت دارد؟
۲۲۶.....	پرهیز از شخصیت زدگی
۲۲۸.....	نقد دیدگاه شهید مطهری رحمته الله
۲۳۱.....	شناخت نقدهای داخلی و خارجی
۲۳۲.....	شناخت گستره آسیب ها و تحریف شناسی تاریخ کربلا
۲۳۴.....	برآیند
۲۳۵.....	نقدیه ها

گفتمان سیزدهم

۲۳۹.....	برآیند دوازده گفتمان پیشین
۲۳۹.....	فقدان داده های جامع
۲۳۹.....	بایستگی تجمیع بین داده ها
۲۴۰.....	نگاه اسمی
۲۴۰.....	نگاه معنوی
۲۴۲.....	بایستگی شناخت جریان تحریف
۲۴۲.....	برآیند داده ها

گفتمان چهاردهم

۲۵۱.....	نقدی بر کتاب شناسی آثار چاپ شده
۲۵۲.....	فهرست واره
۲۵۲.....	کتاب های فارسی
۲۵۵.....	کتاب های عربی
۲۵۵.....	مجموعه های اشعار

گفتمان پانزدهم

۲۵۶.....	شخصیت شناسی رقیه بنت الحسین علیها السلام از دیدگاه عالمان معاصر
----------	--

آیت الله العظمی سیستانی ۲۵۶

آیت الله العظمی میرزا جواد تبریزی (رحمه الله) ۲۵۷

آیت الله العظمی صافی گلپایگانی ۲۵۸

آیت الله العظمی نوری همدانی ۲۵۹

آیت الله العظمی مکارم شیرازی ۲۵۹

آیت الله امجد ۲۶۰

سخن آخر ۲۶۱

منابع ۲۶۳

اعلام ۲۷۳

اسناد و تصاویر ۳۰۳

سخن ناشر

عن عبد السلام الهروی: عن أبي الحسن الرضا عليه السلام
قال: رَحِمَ اللهُ بَدْءاً أَحَبَّ أَمْرَنَا قُلْتُ فَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ؟ قال: يَتَعَلَّمُ
عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا لِنَاسٍ، فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا^۱.

حمد و سپاس بی حد خداوند بزرگ، دانا را سزد که غایت آفرینش انسان را
معرفت و عبودیت ذات مقدس خود قرار دهد و فرمود: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا
لِيَعْبُدُونِ﴾^۲؛ درود بر پیامبران الهی به ویژه حضرت خاتم انبیاء محمد مصطفی صلی الله علیه و آله
که با تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت، زمینه ساز تحسین این هدف متعالی شدند و
سلام بر امامان معصوم علیهم السلام، به خصوص عالم آل محمد صلی الله علیه و آله - حضرت علی بن
موسی الرضا علیه السلام که ستارگان پرفروغ آسمان معرفت و عبودیت و راهنمایان بشر
در صراط مستقیم معرفت و بندگی و رحمت خدا بر عالمان و پژوهشگرانی که در
طول تاریخ با فراگیری و نشر علوم و معارف اسلامی به احیای امر امامت و ولایت

۱. رحمت خدا بر بنده‌ای که فرهنگ ما را زنده کند، دانش‌های ما را فرا گیرد و به مردم پیام‌بازد. اگر مردم

زیبایی سخنان ما را می‌دانستند، از ما پیروی می‌کردند.

۲. الذاریات / ۵۶: «وجن وانس را نیافریدم مگر برای آنکه مرا بپرستند».

پرداخته و مردم را با زیبایی های فرهنگ اصیل اهل بیت آشنا ساخته اند.

بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی بر اساس نگاه ژرف تولیت عظمای این آستان ملک پاسبان در سال ۱۳۶۳ به دستور معظم له تأسیس شد و با الهام از منویات رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام و دیدگاه های حکیمانه خلف صالح ایشان، مقام معظم رهبری، حضرت آیه الله العظمی خامنه ای مدظله العالی، با تشکیل گروه های پژوهشی و استفاده از نخبگان حوزه و دانشگاه، در راستای تأمین نیازهای فرهنگی جامعه و نظام اسلامی و نسل جوان و زائران بارگاه مقدس رضوی، به پژوهش و نشر علوم و معارف اسلامی نبوی و سیره اهل بیت عصمت علیهم السلام پرداخته و به فضل الهی به توفیقات ارزنده ای دست یافته است.

* * *

موضوع این کتاب، درباره شخصیت شناسی حضرت رقيه بنت الحسين عليها السلام و رفع شبهاتی است که در منابع پراکنده درباره آن - حدیث گزارش شده است. پژوهشگران جمند توانسته است با تحقیق در منابع تاریخی و نسب شناسی - به دور از تعصب و جانبداری - نظریه تحلیلی خود را به نگارش در آورند.

پرداختن به اثبات وجود آن حضرت در انساب، تاریخ و نقد تسبیح حاشیه ها و داستان های ناشناخته و غیر واقعی از دغدغه های نویسنده در این اثر است.

بنیاد پژوهش های اسلامی
آستان قدس رضوی

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ * أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ
الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ تَنْذِيرٌ لِقَوْمٍ أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾

این سخن معروف است که سرندیده را می توان نبوده پنداشت و حکمای
بزرگی چون ابن سینا آنگاه که از دریافت های - سی و ظاهری ناتوان می شدند،
باز هم به حکم عقلانیت برآمده از درون روش گمان های احتمالات خویش را در
جایگاه ممکنات می نشانند تا آنگاه که برابطال یا ابطال آن امر دلیلی را اقامه
کنند. چنین سیره ای را می توان در عالمان، فقیهان و محدثین سیرمبنای های اسلامی
به ویژه در آثار شیعه مشاهده کرد. آنان برای واکاوی متون علمی و تبیین حال افراد،
تا وقتی که به یقین نرسیده بودند، هرگز حکم به اثبات یا نفی موضوع یا موردی
نمی دادند و با تکیه بر عقلانیت، مسیر تحقیق و کنکاش های علمی را برای
معاصران خود و آیندگان هموار کردند. این روش عقلانی که بسیاری بر آن استوار
بودند، در رمزگشایی و تحلیل بسیاری از گزاره های تاریخی نتیجه بخش است.

از سویی شکی نیست که تاریخ، محصول قلم تاریخ‌نگارانی است که درگیرودار آشوب‌ها و سلیقه‌ها تنها بخشی از آنچه را می‌دیده یا می‌شنیده‌اند گزارش کرده و چه بسیار حقایقی که به بهانه‌های مختلف از جمله نژادی و مذهبی و یا استبداد حاکمان جور و ظلم هرگز مجال بازگویی و انتقالشان را نداشته‌اند. در این بین اقوال شفاهی سینه به سینه نقل شده و شاعرانی بوده‌اند که در لابه‌لای لطافت‌های هنری اثر مار خویش گاه‌به‌گاه گزارش‌های تاریخی را ماندگار کرده‌اند. این نوع اشاره‌ها یکی از جذاب‌ترین چشم‌اندازهای تحلیلی و استنباطی را در مواجهه با برخی از گزاره‌های کتب تاریخی، در اختیار هر محقق و پژوهشگر مشتاق به دریافت حقایق پنهان تاریخی قرار می‌دهند.

شاید تعبیر «گزاره‌های کتب تاریخی» درباره زندگی حضرت رقیه بنت الحسین (علیها السلام) نمایانگر ستمی باشد. پس از آن همه آزار بنی‌امیه در حق وی و پدر ارجمندش حضرت سیدالشهداء (علیه السلام) بنک بنی‌امیه یافته و هر از چندگاهی از زبان برخی از روشنفکران و پژوهشگران، خواسته یا ناخواسته شنیده می‌شود و شبهاتی را به دنبال می‌آورد که دستاویز دشمنان مکتب زمان اهل بیت (علیهم السلام) می‌گردد. بدیهی است که در دوره معاصر، وهابیت تلاش می‌کند با «تواریخ و فرهنگ شیعی، ستم‌رفته بر شیعیان را مظلوم‌نمایی جلوه دهد و با تحلیل‌های کج‌اندیشانه و پیگیر خویش، خاطرات تلخ و نقش ظلم غاصبان و حاکمان فاجر بنی‌امیه و بنی‌عباس را از ذهن‌ها پاک نماید. با این ترفند است که ظلم‌رفته بر دختر پیامبر و سیده وزین‌نساء عالمین و کفو و همسر باوفایش امیرمؤمنان علی بن ابی‌طالب (علیه السلام) را افسانه و خرافات می‌نامند و تلاش بر محو و نابودی کتاب‌ها و

کتابخانه‌های خود از هرگونه سند و مدرک معتبر تاریخی دارند.

جای تردید نیست که شیعه درگسترهٔ زمان با تکیه برداشته‌ها و بنیان‌های فکری و عقیدتی و با استناد به سیره و منطق مظلومانه و متبلورگشته در شبکهٔ نورانی اهل بیت پاک پیامبر ﷺ راه خود را پیموده و شوری شعورآفرین آفریده است. این شور مظلومانه که تاکنون در هر صحنه‌ای پایه‌های کاخ ظالمان و بنیان‌های فکری گم‌راهان را به لرزه درآورده است باید از دسترس بی‌خردان و نامحرمات در حصن امن و حصن توکل به خدا و توسل به اهل بیت ﷺ ماندگار گردد. چنانچه استواران و نگهبانان داران مکتب تشیع در پاسبانی و حراست این میراث کوتاهی ورزند، فرجامش به از بین رفتن برخی نشانه‌ها و جلوه‌های اثبات‌کنندهٔ مکتب تشیع منتهی خواهد شد.

بی‌گمان، حصول و دستیابی به نام‌های اعتقادی و بینشی اصیل، نیازمند بهره‌وری از روش‌های نوین پژوهشی است. اگر امروزه واقعیت تاریخی حضور و زندگانی حضرت رقیه بنت‌الحسین ﷺ را کم‌رنگ و بینیم، باید راه برون‌رفت کمبودهای تاریخی را به گونهٔ علمی و منطقی پیدا کنیم تا رنده که خود روزگاری در شمار تردیدکنندگان وجود دختری به نام رقیه برای امام حسین ﷺ بود، با آزمودن روش و منهجی خاص، معتقد است که می‌توان با به کارگیری ذوق و استحسان و دقیق شدن در گزاره‌های متفرق و تجمیع این گزاره‌ها، به باوری متقن و قابل دفاع در حقانیت و واقعیت فیزیکی و وجودی حضرت رقیه بنت‌الحسین ﷺ دست یافت. برای این هدف بایسته است که سال‌شمار حضور تاریخی رقیه بنت‌الحسین ﷺ به دقت در منابع گوناگون تاریخی و رجالی مورد واکاوی و بررسی

قرارگیرد، سپس با محوریت گفتمان و نقدهای برآمده از تک‌گزاره‌های موجود به نتیجه‌ای دست یافت. مهم این است که در این راه ضمن بهره‌وری از اخلاق پژوهش به دور از تعصب، نقدها و استدلال‌های ارائه شده را در نگاه منتقدان قرار دهیم تا ایشان نیز به صورت استدلالی بر این هم‌اندیشی علمی بیفزایند و نتیجه آن، همگرایی و اجماعی مطلوب باشد.

دیگر نکته چنانچه قرار بر این است که از تک‌گزاره‌های تاریخی، به نوعی از استنباط دست یافت، این گونه برداشت‌ها هرگز به معنای تحمیل و تحکیم نظریه نگارنده نیست، زیرا پژوهشگری می‌تواند با محوریت قرار دادن این گزاره‌ها به برداشت خاص خود دست یابد. چنین نگرشی از آن روش‌ایسته و مفید به حال جامعه اسلامی است که با خریج دخیلگان از دایره نزاع‌ها و اختلاف سلیقه‌ها و وادی هیجانات و احساسات زیبار، و ورود به کانون استدلال و گفتمان، دین‌داران و شریعت‌مداران غیرکارشناس می‌توانند به گونه شبه تقلیدی در نظم‌دهی این گونه از گزاره‌های کم‌رنگ تاریخی دست یابند. با این رویکرد، نگارنده باور دارد که جامعه اسلامی به مرور زمان به سوی تثبیت گزاره‌ها و تئوریات متفاوت گام بر می‌دارد تا مرحله‌ای که سرانجام نظریه استدلالی غالب، در ذهن فعال جامعه رسوخ کند و ماندگار شود. برای نمونه از این گونه گزاره‌های شبه تقلیدی که هم‌اکنون در جامعه به‌رغم دیگر گزاره‌های مختلف، مرسوم می‌باشد و گمانه‌های مردم به نوعی از نظم و هارمونی سلوکی دست یافته است، می‌توان به دقت در مقوله تاریخ وفیات و اعیاد و بزرگداشت‌های دینی اشاره کرد. از این رو با تثبیت یک نظریه در تقویم کشور، دیگر شاهد بسیاری از حساسیت‌های بی‌جا و مخرب

نمی‌باشیم.

در چنین رویکردی تلاش بر آن است تا با ودیعه گرفتن انصاف هر پژوهش‌گرو خواننده متعهد به محوریت گفتمان‌هایی تحلیلی، نظم‌آهنگی نوین در راستای زندگی حضرت رقیه بنت‌الحسین (علیها السلام) به دست آید تا آیندگان نیز به شیوه‌ای علمی و منطقی، دور از هرگونه تعصب و لجاج، تکمیل‌کننده سرفصل‌های ارائه شده در این پژوهش باشند.

نگارنده بر این باور است که هر خواننده منصفی پس از خواندن دقیق این اثر برای اولین بار با تئوریه‌ای جامع، برآمده از گزارش‌های متفرق درباره شخصیت‌شناسی رقیه بنت‌الحسین (علیها السلام) روبه‌رو می‌شود. این پژوهش از یک سو در پی اثبات وجودی و ماهوی این شخصیت در انساب و تاریخ است و از طرفی تلاش بر آن دارد تا با پیراستن حاشیه‌ها و داستان‌های ناشناخته و مجعول به متنی از واقعیت - نه اسطوره‌ای و خرافی - دست یابد بی‌گمان چنین رویکردی که برآمده از پژوهش و تحقیق غیر احساسی است، می‌تواند سرآغازی روشن از شخصیت‌شناسی رقیه بنت‌الحسین (علیها السلام) را نوید دهد.

این پژوهنده، پس از نزدیک به یک دهه فعالیت علمی و هدفمند در گروه تراجم و انساب بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی طرح خود را با عنوان «رقیه بنت‌الحسین (علیها السلام) در انساب و تاریخ» به شورای پژوهش بنیاد ارائه نمود و پس از تصویب، پژوهش آن را به عنوان نخستین متن تحلیلی شخصیت‌شناسی آن حضرت سامان بخشید. لازم به یادآوری است که در این پژوهش همه جا باور و نظریه تحلیلی خود را با عنوان «نگارنده» ارائه می‌کند.

در پایان بایسته است از حمایت‌های بی‌دریغ حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای شریعتی تبار مدیرعامل فرهیخته بنیاد پژوهش‌های اسلامی که در بازنگری فرجام این کتاب نقش مؤثری داشته‌اند و حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای الهی خراسانی مدیرعامل سابق بنیاد که در دستیابی برخی از نسخ خطی مرایاری فرمودند و همچنین از عنایت و تشویق استاد غلام‌رضا جلالی، مدیر گروه تراجم و انساب که نظارت بر این طرح را نیز بر عهده داشتند و از دوستان دانشور و اندیشمندم به‌ویژه استاد ابوابراهیم بصری و حجة الاسلام شیخ مرتضی شوشه‌نری که با مشورت‌های خویش یاری‌گرم بودند، همچنین از جناب استاد اصغراشاد ساداتی که وایش این اثر را به عهده داشتند و آقای سید محسن ناجی نصرآبادی، معاونت محترم امور پژوهشی بنیاد که در تسریع انتشار آن کوشش کردند و دوستان بزرگوارم در گروسی ویرایش، نمونه‌خوانی، واحد نشر و حروفچینی آقایان محمد چهارجویی، جلیلان مسلحی و علاء بصیری مهر؛ سعید رضوانی، حسینعلی ساقی، احمد کفاشیان؛ علی بره‌نی؛ سعید فرهنگ سپاسگزاری کنم و برای این عزیزان در جوار بارگاه ملکوتی امام و معصیان‌ها، حضرت عالم آل محمد (ع) و رضای خوبی‌ها، خالصانه‌ترین دعاها و درودها را تقدیم نمایم.

محمد حسن پاکدامن

حوزه علمیه مشهد مقدس رضوی

۱۳۹۴-۱۳۹۲